

תוכנית סוריה-רבתי ושאלת ארץ-ישראל
שורשים היסטוריים, 1918-1939
איתמר רבינוביץ

משתתפים בדיון: משה מעוז
אמנון כהן
אליהו אילת

תוכנית סוריה-רבתי ושאלת ארץ-ישראל שורשים היסטוריים, 1918-1939¹

איתמר רבינוביץ

התגבשותו של משטר יציב ויעיל יחסית בסוריה, ניהול מדיניות-חוץ דינאמית על-ידי משטר זה ורכישת ההשפעה על שכנותיה, ירדן ולבנון, ועל הארגונים הפלשתינאים, עוררו בשנים האחרונות את ההשערה כי משטרו של הנשיא אסד תותר להקים יחידה מדינית בשטחה של סוריה-רבתי, שתהיה נשלטת על-ידי המדינה הסורית שבראשה הוא עומד.

השערה זאת נסמכת, בצד ניתוח ההגיון המנחה, במציאות או לכאורה, על מדיניותו האזורית של משטר אסד, גם על מספר הכרזות ומעשים של מנהיגיו ודובריו. הידועה בהכרזות אלו היא התרסתו של הנשיא אסד במאוס 1974 כלפי ראש ממשלת ישראל באותם ימים, כי 'פלסטין איננה אלא החלק העיקרי של דרום סוריה'². מאז מיעטו מנהיגי סוריה עצמם בהכרזות מפורשות בנושא זה, וכאשר נשאלו לגבי בראיונות עיתונאיים העדיפו להתחמק מתשובה ישירה. אולם בדרכי עקיפין הם הרבו להרמז, בייחוד בשנים 1976-1977, כי אכן לכך הם חותרים. אחד מגילוייה המעניינים של גישה זו היה מאמרו המאלף של פטריק סיל, העיתונאי הבריטי, שנכתב בעקבות ראיון מיוחד עם חאפז אל-אסד ושיקף בלא כחל ושרק מספר מוטיבים מרכזיים, שמשטר הבעת' ביקש להבליט באביב 1977. וכך כתב סיל:

חברותו של אסד במפלגת הבעת' מזה שלושים שנה, ויתר על כן, העובדה שהוא שולט בדמשק, ארץ-המכורה של הערביות, הופכת אותו יורש לתחירה חסרת-פשרות אל מעבר לגבולותיה הלאומיים של סוריה. מדיניותו של אסד דר-תכליתית, מטרתו המשנית להיבנות מחולשתה של מצרים, אך בראש-וראשונה הוא לוטש עיניים אל שכנותיה הקרובות של סוריה, ירדן ולבנון, כשלוחה טבעית של שטחה, החיונית להגנתה. אגב, משולש זה כבר עובדה מוגמרת, אם כי בסגנונו השקט של אסד הוא מתנהל בלא תרועת חצוצרות. אסד שולט עתה באמצעות שליח בלבנון, בעוד המיזוג עם ירדן הולך ומתקדם. אם ביום מן הימים יזכו הפלשתינאים מחדש במולדת בגדה המערבית, לא יהא מנוס מהצטרפותם לקומפלקס זה.³

1 מאמר זה נעזר במחקר שמומן בחלקו בעזרת האגודה הישראלית לקרנות מחקר. תודתי נתונה לאגודה זאת. כן אני חב תודה למר יורם נמרוד, שהעביר לרשותי תעודות שאסף בנושא זה לארכיון הציוני המרכזי, ולמכון למורשת בן גוריון: כמה מן התעודות שצוטטו להלן נלקחו מאוספיהם.

2 ראדיו דמשק, 8 במאוס 1974.

3 *The Observer*, London, 6 March 1977

דברים דומים לאלה התפרסמו בשנה האחרונה בכלי התקשורת הסוריים. כך כתב בטאונו המובהק של משטר אסד, העיתון 'תשרין', במסגרת מאמר על הישגי המשטר, כי –

לגיאוגרפיה המדינית יש אולי השפעה גדולה בהסברת התופעה של תודעה כלל-ערבית אצל העם הסורי, שכן מארץ זו, העומדת איתן, קרעו את החלק הדרומי, הוא פלסטין, וכן הפרידו ממנה את אלכסנדריה, וגם לקחו ממנה את לבנון וירדן וכבלו אותה בהסכם סייקס פיקו.⁴

רבת-משמעות היא גם העובדה, שמשטר הבעת' מעסיק באמצעי-התקשורת שלו עיתונאי לבנוני בשם שוקי ח'יר אלה, מפעיליה הוותיקים של 'המפלגה הלאומית הסורית'. ח'יר אלה מטיף עתה, בלבוש חדש, להגשמת חזון סוריה-רבתי. כך, למשל, קרא במאמר שפירסם ב'אל-ת'ורה' הסורי ב-29 באוגוסט 1976, לקראת ביקורו של אליאס סרכיס בדמשק, להקים פדראציה של סוריה, לבנון, ירדן ופלסטין.

הזיקה בין דברים אלה לבין סכסוך ישראל-ערב והבעיה הפלשתינאית ברורה. ראוי להדגיש שני היבטים של זיקה זו. מתוך הטענה כי ישות מעין סוריה-רבתי, שארץ-ישראל היא חלק ממנה, נגזרת גם המסקנה כי למדינה הסורית יש מעמד מיוחד ביחס לשאלת פלסטין ולציבור הפלשתינאי. עמדתה של סוריה בסכסוך עם ישראל נובעת במקרה זה לא רק מתוך סולידאריות ערבית-כללית, כמו זו של מצרים ועיראק, אלא מתוך מעורבות ישירה של חלק אחד של אותה ישות סורית בגורלו של חלק אחר. שנית, התוכנית להקמת מדינה או פדראציה בשטחה של סוריה-רבתי תעניק למשטרו של אסד אפשרות להציע פתרון משלו למרכיב הפלשתינאי של סכסוך ישראל-ערבי. לפי פתרון זה, חוקם מדינה פלשתינאית אוטונומית בגדה המערבית, שתהיה קשורה במסגרת פדרטיבית הן עם ירדן והן עם סוריה. על ידי כך יינתן לפלשתינאים ביטוי עצמי, כאשר הזיקה לירדן וסוריה כאחת מבוטחה להסדר זה לא רק יציבות אלא גם לגיטימציה.⁵

היתרונות הגלומים בתוכנית מעין זו בשביל סוריה ברורים. אולם אין הדין בהם ובפירכות המצויות בתוכנית המשוערת ובהתנגדות הרחבה הצפויה לה, במרכז ענייננו.⁶ דפים אלה מתמקדים באיתור שורשיו ההיסטוריים של רעיון סוריה-רבתי, בבחינת הגלגולים שעברו עליו בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם, ובזיקת-הגומלין בינו לבין הסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל בסוף שנות השלושים.

עניין רב מוצאים היסטוריונים בהארת ההווה על-ידי חקירת שורשיו ההיסטוריים, ובבחינת אירועים היסטוריים מזווית-ראייה רעננה המעוצבת על-ידי ההווה. במקרה שלפנינו מאלף במיוחד הדמיון בין כמה ממרכיביה העיקריים של התוכנית המשוערת, שבה מדובר, לבין הסיטואציה, שבה מצאה עצמה הנהגת היישוב היהודי בארץ בסוף שנות הארבעים לנוכח התוכנית להקמת פדראציה ערבית בשטחה של סוריה-רבתי. היסוד העיקרי בשני המצבים הוא ההכרה בכך, שכינון יחידה

4 תשרין, דמשק, 22 בנובמבר 1976.

5 רעיונות מעין אלה פותחו על-ידי מנהיגי סוריה באוני משלחת לבנונית בקיץ 1976. ראה: אלי-צ'אד, בירות, 9 בספטמבר 1976. באורח כללי יותר פותח הרעיון ע"י אלברט תוראני במאמר, 'Lebanon, Syria, Jordan and Iraq', in: A.L. Udovitch (ed.), *The Middle East: Oil, Conflict and Hope*, Lexington, Mass. 1976

6 בחינות אלה נדונות במאמרי 'Syria, Palestine and Israel', העומד להתפרסם בגיליון קרוב של ה-*Wiener Library Bulletin*

ערבית אחת בשטחה של סוריה-רבתי עשוי לשמש בסיס להסדרת הסכסוך היהודי-ערבי על ארץ-ישראל ובה, או לחליפין: בסיס לגיוס-משאבים יעיל יותר למאבק הערבי בציונות. יסוד זה מופיע כחוט-השני בהיסטוריה הפוליטית והדיפלומטית של האיזור, ומקורותיו — כאלה של רעיון סוריה-רבתי — מצויים במלחמת-העולם הראשונה והסדר-השלום שנכון בעקבותיה במזרח התיכון. ערב מלחמת-העולם הראשונה קבע ספר-העזר של האדמיראליות הבריטית, כי 'סוריה, במובנה הרחב ביותר, היא אותה ארץ השוכנת בין תופו המזרחי של הים התיכון לבין מדבריות ערב. במובן צר יותר מתייחס השם לאותו חלק של סוריה, שאינו נכלל בארץ-ישראל. זהו השימוש הצרפתי הרגיל'.⁷ קביעה זו, כמו שימושים והגדרות אחרים של המונח סוריה בתקופה שקדמה למלחמת-העולם הראשונה, שיקפה את חוסר ההבחנה הברורה בין סוריה-רבתי, או הגיאוגרפית, לבין סוריה-זוטא, היחידה המינהלית-מדינית הממוקדת באיזור שבין דמשק לחלב. במאות שקדמו למאה העשרים היתה קיימת תחושה עמומה כי סוריה הגיאוגרפית, או הטבעית — סוריה, לבנון, ישראל וירדן של ימינו — היא אכן ישות מוגדרת. אולם בנסיבות ההיסטוריות והמדיניות של אותן מאות לא ניצבה שאלת מימושה של ישות זו על הפרק. כנגד תחושה זו פעלו גם נאמנויות רחבות יותר של האוכלוסיה (אסלאמית או עות'מאנית), וקיומן של ישויות מוגדרות לא פחות בחלקים של סוריה כהר-הלבנון, ארץ-ישראל ופנים סוריה.

עם ההתעוררות הפוליטית והרעיונית של המאה התשע-עשרה התגבשו בעשורים המאוחרים שלה ובראשית המאה העשרים שתי גירסאות מנוגדות של תפיסת קיומה של סוריה כיישות מוגדרת. לפי גירסה אחת, שפותחה בעיקר על-ידי נוצרים מקומיים וכותבים צרפתים, סוריה-רבתי (La Syrie Integrale) היא ישות טבעית, לא-ערבית, ושיש לכוננה כמדינה כחסות צרפת. הגירסה האחרת טענה כי סוריה היא ישות ערבית, חלק מן המולדת הערבית, וכי יש להקים בה מדינה ערבית, שתשתלב במדינה העתידה שתממש את חזון האחדות הערבית.⁸

מלחמת-העולם הראשונה הביאה לפירוקה של האימפריה העות'מאנית ויצרה להלכה את האפשרות להקים יחידה מדינית חדשה בשטחה של סוריה-רבתי. אולם אפשרות זו התנגשה במציאות המורכבת שיצרה המלחמה.

ההסכמים החשאיים וההבטחות של תקופת המלחמה הולידו ציפיות ומחויבויות להקמתן של שלוש יחידות לפחות בשטחה של סוריה. בה'בעת העניקה המדיניות הבריטית בתקופת המלחמה תנופה רבה ללאומיות הפאן-ערבית ולתנועה שתתרה להגשים אותה. היא מיקדה את שאיפותיה של תנועה זו בשטחה של סוריה על-ידי שהעמידה את האמיר פייצל בראש מדינה סורית-ערבית עוברית, שבירתה דמשק. המתח בין מרכיבים אלה הוא שעיצב את הדינאמיקה של סוריה-רבתי בתקופה שבין מלחמת-העולם. מן הראוי לסקור תקופה זו על-פי שלוש תקופות-משנה:

תקופה א': הסדר השלום — אוקטובר 1918 — יולי 1921. בתקופה זו לא התגבשו עדיין דפוסי ברורים, והמצב נשאר רופס דיו כדי שיאפשר לגורמים העיקריים, שנאבקו

7 British Admiralty, *A Handbook of Syria (including Palestine)*, London 1913, p. 9
 8 A. Haurani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, London 1962, pp. 274–276; K. S. Salibi, 'Islam and Syria in the Writings of Henri Lammens', in: B. Lewis & P. Halt (eds.), *Historians of the Middle East*, London 1962, pp. 330–342

על שליטה בסוריה או בחלקים ממנה, לנסות ולהטות את המצב לצדם: צרפת, בריטניה, פייצל והלאומנים הערבים בדמשק, התנועה הציונית בארץ-ישראל, חסידיה הנוצרים של לבנון העצמאית, התנועה הלאומית הערבית הפלשתינאית המתהווה, ועבדאללה, אחיו של פייצל.

חלק מרכזי במאבק זה התנהל סביב הניסיון להפוך את משטרו של פייצל בדמשק לגרעינה של מדינה סורית גדולה, בעלת אוריינטאציה לאומית-ערבית. ניסיון זה מצא ביטוי בכינוס הקונגרס הלאומי הסורי, שהצירים החברים בו באו גם מארץ-ישראל, לבנון ועבר-הירדן, בגיוס תומכים לרעיונותיו בכל אותם אזורים, ולבסוף בהכתרתו של פייצל למלך סוריה ב-8 במארס 1920. על אף תקופות קצרות של תקווה להצלחה לא נתממש הרעיון. משטרו של פייצל שלט בשטח מצומצם והיה תלוי בבריטניה. זו וכן צרפת התנגדו בדרך-כלל לרעיון וסירבו להכיר בפייצל כמלך סוריה. לבנון וארץ-ישראל היו מוקדי-התנגדות חזקים לרעיון, ונראה שאף פייצל עצמו לא האמין בסיכויו להשתלט על אזורים אלה. נושאו העיקריים של הרעיון היו הלאומנים הפאן-ערבים הראדיקאליים כמתנהו של פייצל.⁹

עניין מיוחד יש בתמיכה שמצא רעיון סוריה-רבתי בין מנהיגי התנועה הלאומית המתהווה של ערביי ארץ-ישראל, תמיכה שהביאה את יהושע פורת לאפיין שנים אלו 'כתקופת סוריה הדרומית' בתולדות התנועה הלאומית הפלשתינאית.¹⁰ אולם מתיאורו וניתוחו של יהושע פורת עולות שלוש נקודות מרכזיות:

- א. תמיכת ערביי ארץ-ישראל ברעיון שארץ-ישראל היא סוריה הדרומית, חלק ממדינה סורית גדולה, לא היתה כללית.
  - ב. גם בתקופת-השיא של אוריינטאציה זו ניכרה דר-ערכיות בעמדתם של הפלשתינאים, שדגלו בייחוד פלשתינאי במסגרת ישות סוריה רחבה יותר.
  - ג. עמדתם של המנהיגים הפלשתינאים היתה אינסטרומנטאלית. הם תמכו בישות סורית גדולה תוך תקווה וציפיה שזו תחזק את כושר-העמידה שלהם מול הציונות. ואולם כאשר התמוטט משטרו של פייצל נעלמה אוריינטאציה זו כמעט כליל מקשת העמדות הפוליטיות של הפלשתינאים, והעמדה היחודית שבה ונעשתה השלטת.
- התקופה הסתיימה בעיצוב דפוסים שנשארו על כנם בעשורים הבאים והתבססו על חלוקת שטחה של סוריה לארבע יחידות: מדינה סורית מקוצצת (שתקום למעשה רק בינואר 1925) בפנים סוריה, לבנון-רבתי, האמירות העבר-ירדנית וארץ-ישראל המאנדאטורית.

ת ק ו פ ה ב : 1921 - 1936 . אלו היו שנים של קונסולידאציה, שבאה בעקבות התמורות המהירות שנתחוללו בשנים 1914-1921. אולם תהליכי הגיבוש הפנימי לא היו אחידים בכל היחידות.

בלבנון ניכר תהליך ברור של הסתגלות האוכלוסייה המוסלמית, ובכללה אוכלוסיית המחוזות שנקבעו ב-1920 מעל סוריה, לקיום המדינה הלבנונית. נוצר שיתוף-אינטרסים בין המימסד המארוני לבין

9 ההיסטוריה הפוליטית של תקופת פייצל בסוריה טרם נחקרה די צורכה. תיאור ראשוני של הסיעות השונות בממשלו של פייצל ניתן למצוא אצל ח'יריה קאסמיה, אל-חכומה אל-ערביה פי דמשק בין 1918-1920, קאהיר 1971.

10 פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית פלשתינאית 1918-1929, ירושלים 1971, עמ' 56-90.

המימסד הסוני, שאיפשר בשנת 1943 להגיע לידי הסכם על 'האמנה הלאומית' ולהקים את הרפובליקה הלבנונית העצמאית. אולם המתחים הקיימים בחברה הפוליטית של לבנון לא נפתרו, כמובן.

היבט אחר של הזיקה בין רעיון סוריה-רבתי לבין הקונפליקט היהודי-ערבי המתהווה בארץ-ישראל הודגם על-ידי המשא-ומתן שהתנהל בראשית 1919 בין הנהגת התנועה הציונית (פרופ' וייצמן והשופט פרנקפורטר) לבין מנהיגי הלאומיות הערבית דאז. בפברואר 1919 נחתם הסכם פייצל-וייצמן, שביקש ללא הצלחה להביא לפשרה בין הציונות לבין התנועה הלאומית-ערבית. רבת-עניין היא ההנחה שהדריכה את ההנהגה הציונית, שחתמה על ההסכם, ואשר לפיה אם יזכו הערבים כמבוקשם בשטח שמסביב לארץ-ישראל, יקל עליהם להשלים עם קיומה של ישות היהודית-ציונית בארץ-ישראל. פייצל עצמו עמד תקוות אלו כאשר כתב לשופט פרנקפורטר ב-3.3.1919, כי 'התנועה שלנו לאומית ולא אימפריאליסטית, ויש מקום בסוריה לשנינו'.¹¹ כשלונן של הסכם פייצל-וייצמן לא הביא להעלמותו של מוטיב זה מן החשיבה המדינית-הציונית.

הביטוי לחוסר ההשלמה של העדות הנוצריות הלא-קאתוליות עם אופיה של המדינה הלבנונית ניתן בשנים אלו עם ניסוח האידיאולוגיה של המפלגה הלאומית הסורית, שהוקמה על-ידי אנטון סעאדה ב-1934. אידיאולוגיה זו טענה, כידוע, כי סוריה-רבתי היא יחידה גיאוגרפית ומדינית טבעית וכי יחידה זאת עיצבה אומה סורית, שדין ההיסטוריה הוא כי תבטא את עצמה על-ידי הקמת מדינה עצמאית. לאומיות טריטוריאלית חילונית זו היתה עוינת ללאומיות הערבית וליחידות הקטנות שבשטחה של סוריה-רבתי כאחת.¹² ההיסטוריה של מפלגה נרתקת זו אינה מעניינת של דיון זה, אך כמה עובדות ומאפיינים ראויים להדגשה:

- א. המפלגה התפשטה מלבנון לכל חלקיה של סוריה.
  - ב. בדרך-כלל משכה המפלגה לשורותיה בני עדות-מיעוט, שלא היו מרוצות מן הסדר הקיים ביחידה המדינית שבה נמצאו.
  - ג. המפלגה נשארה קיימת עד היום, לאחר שעברו עליה כמה גלגולים של צורה ואוריינטאציה, והיא הפרתה את המחשבה והמעשה המדיניים באיזור. מעניינת במיוחד היא העובדה, שכמה ממנסחיו הפלשתינאים של רעיון המדינה הדימוקראטית-חילונית הם תכריס-לשעבר במפלגה זו (בהקשר זה חשוב במיוחד תפקידם של האחים צאיג ושל השאם שראבי).
- עבר-הירדן שנוצרה ב-1921 כיש מאין הלכה והתגבשה כמדינה. הגורם הרביזיוניסטי בעבר-הירדן היה דווקא השליט עבדאללה, שמעולם לא הסתפק בנתלה המדברית שהוקצתה לו. סר הנרי קוקס (Henry Cox), הנציג הבריטי בעמאן, כתב על כך ב-1939 כי: 'It should be accepted as an always present factor, that he will always take any opportunity he may see of bringing more Arabs and more Arab territory under his rule'.¹³ אולם עבדאללה היה ריאליסט, ובשנים 1921-1936 פעל בזהירות רבה, בניסיון לקנות תומכים והשפעה במדינה הסורית

11 ראה: מ' רוטה, 'המו"מ הציוני ערבי באביב 1919 והמדיניות האנגלית', ציון, א-ב (תשכ"ז), וכן M. Perlman, 'Arab-Jewish Diplomacy 1918-1922', *Jewish Serial Studies*, VI, No. 2 (1944), pp. 123-154 ארכיון ציוני מרכזי, מס' S/25-3282.

12 'א' אילת, 'אנטון סעאדה—דיוקן של מהפכן ערבי', שיבת ציון וערב, תל-אביב 1974, עמ' 368-372; וכן L.Z. Yamak, *The Syrian Social Nationalist Party an Ideological Analysis*, Cambridge, Mass. 1966

13 F.O.371 23276, מכתב הנציג הבריטי ברבת עמק לנציב העליון בירושלים מאריך 7 בינואר 1939.

ובארץ־ישראל. עבדאללה גם לא טיפח באותה תקופה חזון של איחוד כל סוריה תחת שלטונו, אלא היה מוכן להסתפק בהרחבת שלטונו צפונה, אל המדינה הסורית או חלק ממנה, או מערבה, לעבר ארץ־ישראל או חלקה המיושב ערבים.

המדינה הסורית המקוצצת, שקמה בפנים סוריה, היא שירשה את מורשת סוריה־רבתי הערבית, שהלאומנים הערבים בתקופתו של פייצל ניסו לכונן. וכך, כאשר כונסה לראשונה ב־1928 אסיפה מכוננת בסוריה המאנדטורית, קבעה ועדת הניסוח שהוקמה על־ידה, כי הטריטוריות הסוריות שנותקו מעל האימפריה הן 'יחידה פוליטית בלתי־ניתנת לחלוקה', וכי פיצולו של שטח זה בעקבות מלחמת־העולם הראשונה בטל מעיקרו. אולם משא זה היה כבד מדי בשביל האליטה הפוליטית של המדינה הסורית. נכון הדבר כי נמשכה הדבקות הריטואלית בחזון סוריה־רבתי הערבית וכי הסירוב לוותר עליו היה מן הגורמים שהביאו אחר־כך לידי פיזור האסיפה המכוננת על־ידי הנציב הצרפתי.

אך מלבד התחושה הברורה, כי החזון חסר סיכויים פעלו נגדו שני הליכים אלה:

א. הדבקות בלאומיות הפאן־ערבית. בין חזון זה לבין חזון סוריה־רבתי קיים מתח רעיוני. אמת, ניתן ליישבו בטענה שאיחוד סוריה־רבתי הוא צעד בדרך לכינון האחדות הערבית הגדולה. אולם ברעיון סוריה־רבתי דבקה סטיגמה של 'שועוביה'—עוינות ללאומיות הערבית. מקורה של זו בתפיסה הנוצרית־צרפתית שהזכרנו לעיל, והיא חוזקה בשנות השלושים בגלל הופעתה ופעילותה של 'המפלגה הלאומית הסורית'.

ב. המדינה הסורית המקוצצת רכשה מידה של חיות פוליטית משלה במהלך שנות העשרים ושנות השלושים המוקדמות. מאבקה של התנועה הלאומית נגד הצרפתים על עצמאות לשטח זה ומאבקה כנגד התנועות הספראטיסטיות במחוזות־השוליים שלו, מיקדו בו אינטרסים ונאמנויות חדשים. לקראת אמצע שנות השלושים היו מרבית מנהיגי התנועה הלאומית בסוריה מוכנים להתפשר על עצמאות בשטח המדינה הסורית, תוך ויתור, פורמאלי וזמני לפחות, לא רק על רעיון סוריה־רבתי, אלא גם על תביעתם למחוזות שיסופחו ללבנון ב־1920. בהקשר זה זוהי אחת המשמעויות החשובות של החוזה, שנחתם ב־1936 בין סוריה לצרפת ונועד להעניק עצמאות בתסות צרפתית למדינה הסורית.¹⁴

תקופה ג: 1936 – 1939. בתקופה זו חזר לשרור באיזור מצב רופס יותר משתי סיבות עיקריות: (א) עיראק, סוריה ולבנון זכו בעצמאות נומינאלית, ומכל מקום במידה של אוטונומיה שאיפשרה ניהול מדיניות־חוץ והתערבות רבה יותר של מדינות ערב האחת בענייני השנייה. (ב) המצב הבינלאומי הכללי וכן האתגר הישיר של גרמניה ואיטליה באיזור החלישו את אחיזתן של בריטניה וצרפת בשטחי־החסות שלהן.

מצב זה הוא ששימש רקע להחייאתו של רעיון סוריה־רבתי על־ידי שתי המדינות ההאשמיות, שפעלו תוך תחרות ביניהן. כבר הזכרנו לעיל את שאיפות ההתפשטות של עבדאללה לעבר סוריה וארץ־ישראל בתקופה 1921–1936, ואת פעולתו השקטה־יחסית בתחום זה. עם השתנות הנסיבות ב־1936 חידש עבדאללה את פעילותו, ובצורה חיה יותר. הוא פעל במקביל להקמת מלוכה

14 בהקשר זה מעניינים דבריו של הנשיא אסד בראיון לעיתון הכווייתי אל־ראי אל־עאם, ב־10 בפברואר 1977. שבו הסביר כי סוריה ויתרה על תביעתה לחלקים שסופחו ללבנון על חשבוה, על־מנת למנוע הקמת לבנון קטנה ועדתית.

בראשותו בסוריה ולהטלת מרותו על ערביי ארץ-ישראל. וכך ניתן לו לעבדאללה להציע לבריטניה את ייצובה של סוריה וכן פתרון לסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל, כנימוקים טובים לביטול התנגדותה לתוכניתו.

ההתעניינות העיראקית בנושאים אלה היתה אף היא מסורתית, אם כי מוכרת פחות. מן הארכיונים הבריטיים, שנפתחו בשנים האחרונות, אנו למדים כי במשך כל שנות העשרים והשלושים נמשכה התעניינות עיראקית באפשרות להושיב נסיך האשמי, עיראקי, על כס המלוכה בסוריה או להביא לאיחוד עיראק-סוריה. למדיניות זו נוספו רבדים חדשים בשנות השלושים, כאשר עיראק נהפכה לאחד קבלת העצמאות למרכז התנועה הלאומית הפאן-ערבית, וכאשר גאה בה באמצע שנות השלושים גל לאומני מיליטאנטי. התוכנית העיראקית להקמת פדראציה ערבית בשטחה של סוריה, תוכנית שבאה לעולם ערב מלחמת-העולם השנייה, היא תוכנית יריבה לזו הירדנית, והיא חתרה לנצל את חוסר היציבות בסוריה ובארץ-ישראל ואת השאיפה לאחדות ערבית כדי לכונן הגמוניה עיראקית.

הנהגתה של המדינה הסורית, שזכתה ב־1936 בעצמאות נומינאלית, מצאה עצמה אפוא מול הצורך להגיב על יוזמות חיצוניות להקמת פדראציה ערבית בשטחה של סוריה הרבתי. בין ראשי הגוש הלאומי הסורי הסתמנו בשאלה זו שתי אוריינטאציות, שאת שורשיהן ניתן לאתר עוד בשנים קדמות.¹⁵ האוריינטאציה הדומיננטית יוצגה על-ידי ג'מיל מרדם, שעמד במשך רוב התקופה בראש ממשלת סוריה. ניתן לכנות אוריינטאציה זו כפראגמטית. בראש-וראשונה היא חתרה למימוש החוזה הסורי-צרפתי ולהבטחת עצמאותה ושלמותה של הטריטוריה שנמצאה תחת סמכותה הנומינאלית. גישתה הרפנסביבית של הנהגה זו דבקתה בסטאטוס-קוו הטריטוריאלי מתוך חשש שכל שינוי בו יפגע בה, באו לידי ביטוי בדין-וחשבון ששלח אליהו ששון למשה שרת ב־20.3.1938, בעקבות שיחה עם ג'מיל מרדם (= נסיב אל-בכרי). אל-בכרי סיפר, כי ג'מיל מרדם הביע חשש לכיבוש חלקה הצפוני של סוריה ע"י תורכיה. ראשי הגוש גם החליטו להתקרב לאנגליה, שכן ראו אותה כמעצמה הקובעת יותר מצרפת והביעו חשש שאנגליה עלולה להגיע לידי הסכם עם תורכיה וצרפת לחלוקתה של סוריה: החלק הצפוני לתורכיה, החלק הדרומי לעבר-הירדן, והלבנון בידי צרפת.¹⁶

האוריינטאציה השנייה בין מנהיגי הגוש הלאומי ופעיליו שאבה את השראה מן האידיאולוגיה הפאן-ערבית, שנושאה היו חברי מפלגת האסתקאלאל לשעבר, בראשותו של שכרי אל-קוואחלי, וכן עסקנים כנביה אל-עומה ופח'רי אל-בארודי. אלה צידדו במגמה שקראה לקבל מדיניות פאן-ערבית עוד לפני שסוריה זכתה בעצמאות ממשית. באורח קונקרטי ניתן היה לממש מדיניות כזאת על-ידי מתן סיוע למרד הערבי בארץ-ישראל, שהתנהל במשך זמן מסוים בדמשק. סיוע זה ניתן מתוך שיקולים של מדיניות פאן-ערבית כללית, ולאודווקא מתוך שאיפה להשיג הגמוניה על התנועה הלאומית הפלשתינאית. הסיוע למרד הערבי בארץ-ישראל נהפך גם לנושא מחלוקת

15 תיאור וניתוח של אוריינטאציות אלה מצוי בחוכר שחיבר אליהו אפשטיין (אילת) (תורגם לאנגלית בידי א' אבן) בשלהי 1939 על המצב הפוליטי בסוריה. ראה ארכיון ציוני מרכזי, S/25-3500.

16 מכתב ששון לשרת מיום 20 במארס 1938 (013 6026), המכך למורשת בן גוריון.

במדיניות-הפנים הסורית של אותן שנים, משום שהוא הוגש במידה רבה על-ידי אלמנטים ראדיקאליים שנמצאו בשולי הגוש או באופוזיציה.¹⁷

ערב מלחמת-העולם השנייה התחזקה בשורות הגוש הלאומי התמיכה באוריינטאציה הפאן-ערבית. שינוי זה נבע, בין השאר, מכשלונו של ג'מיל מרדס, מהגברת התערבותן של מדינות ערביות אחרות (עיראק, ערב הסעודית ועבר-הירדן), ומן התחושה שאין בכוונת צרפת להעניק לסוריה עצמאות. אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות התרשמו, כי קבוצת קוואתלי 'מרכזת את כל תקוותיה בהופעת המגמה הפאן-ערבית במדיניותה של בריטניה במזרח הקרוב. היא מאמינה כי על ידי הפעלת לחץ על צרפת יכולה בריטניה להגשים מדיניות פאן-ערבית על ידי שילוב סוריה (זוטא) בתוך פדראציה.¹⁸

ניתן לראות דיווח זה כביטוי להלכידות שרווחו בסוריה בחודשים ובשבועות שקדמו למלחמה, ולא כסימן למציאותם של משאבים פוליטיים שעמדו לרשות המבקשים להקים את סוריה-רבתי. כתוכנית-פעולה מוחשית זכתה מדיניותן של עיראק וירדן לתמיכה מעטה ביותר בין ערביי ארץ-ישראל; תמכו בה מספר פעילים לאומנים כאכרם זועייתר, ובסוריה פעלה סיעה מ'אנרכיסטית פרוד-האשמית, בהנהגתו של ד"ר עבד אל-רחמן שהבנדר.¹⁹ ואולם בעיקרו של דבר, נתקלו התוכניות ההאשמיות בחזית אחידה של עוינות. ההנהגות, המופתי בארץ-ישראל ומכל מקום חלק מראשי 'הגוש הלאומי' בסוריה ראו את התוכניות בחשד ובאיבה. מדינות אחרות באזור, מצרים, ערב הסעודית ותורכיה, הגיבו אף הן בשלילה. צרפת ראתה בתוכניות מזימה בריטית-האשמית לסלקה מסוריה, והבריטים התייחסו לתוכניות אלו, לפחות עד מלחמת-העולם השנייה, בהסתייגות. לאחר פרוץ המלחמה ייפתח פרק חדש לחלוטין.²⁰

בפני הנהגת היישוב העמידו תוכניות אלו דילמה ברורה. מצד אחד עלול איחוד ערבי לרכז עוצמה, שתשנה את יחסיה-הכוחות בין היישוב היהודי בארץ-ישראל וסביבתו הערבית. מצד שני—וכאן ניכרת חזרה ברורה לקו 1919—ניתן היה להניח שאם איתר כזה יספק את שאיפות הערבים, עשוי הדבר להקל את לחצם בשאלת ארץ-ישראל. קו זה בא לידי ביטוי בדברים שאמר אליהו אילת בפגישה עם הנהגת 'הגוש הלאומי' הסורי בבלודאן ב-1.8.1936: 'אם השאיפות הלאומיות של הערבים יוליכו ביום מן הימים להקמת משטר מדיני פדראטיבי באזורנו, אין אנו מתנגדים לכך

17 פרטים נוספים לעניין זה ראה במאמרי Y. Wallach (ed.), *Germany and the Middle East 1835-1939*, Tel-Aviv 1975, pp. 191-198 וכן בדו"ח ששלח גילברט מקיארט, הקונסול הבריטי בדמשק, לסר צ'רלס טייגרט בארץ-ישראל, ובו תיאר בפירוט רב את פעולתם של משתתפי ותומכי המרד הארצישראלי בסוריה. הדו"ח מצוי בין ניירות טייגרט בסט' אנטוני'ס קולג', אוקספורד, קופסה 3, תיק 5.

18 ראה לעיל, הערה 15.

19 על אכרם זועייתר ופעילותו ראה אילת (לעיל, הערה 15), עמ' 286, 421. פרטים על תומכי תוכנית הקמת מלוכה האשמית בסוריה-רבתי (או בחלקה) ניתן למצוא בתזכיר שחיבר קצין בריטי בשם K.N. Donald Mills במאוס 1946. התזכיר מצוי בניירות ספירס' בסט' אנטוני'ס קולג', אוקספורד, קופסה 3, תיק 6.

20 תקופה זאת חורגת מענייניו של מאמר זה, אך רצוי לציין את הופעתו הברורה של המוטיב המרכזי שנוכר כאן בתוכנית הבריטית לפתור את בעיית ארץ-ישראל על-ידי קשירת הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל עם הקמת פדראציה ערבית. עניין זה נוכר ומנותח בספרו של ג' כהן, הקבינט הבריטי ושאלת ארץ ישראל, תל-אביב 1976.

באופן עקרוני, בתנאי שהפדרציה תתבסס על הרמוניה והבנה בין כל הצדדים הנוגעים בדבר.²¹ ואילו תומכי רעיון הפדרציה, בסוריה ובמקומות אחרים, מצאו נימוקים מוכרים כאשר ניסו להסביר להנהגה הציונית את היתרונות הצפונים ברעיון בו דגלו. דוגמא מאלפת לכך היה הטיעון שהעלה ב־1940 אחד מראשי הגוש הלאומי הסורי באוזני אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות, שעמהם קשר קשרי ידידות: 'לפי דבריו, דיווח איש המחלקה המדינית, 'רואים כמה מנהיגים סורים בפדרציה גם פתרון לבעיה הארץ-ישראלית. כל זמן שארץ-ישראל היא בעיה בפני עצמה וערביי ארץ-ישראל עומדים במערכה נגד העולם היהודי, גדול פחדם מהשתלטות היהודים; מה שאין כן אם תתאחדנה ארץ-ישראל, עבר-הירדן וסוריה. אחדות זאת תבטיח את ערביי ארץ-ישראל מפני השתלטות היהודים, ומשום כך יהיו מוכנים יותר לויתורים'.²²

אולם בין הראייה היהודית והערבית לגבי שאלה זו שררה תהום ברורה. התוכניות להקמת פדרציה ערבית, או לכינונה של סוריה-רבתי, לא הגיעו בשנות השלושים לשלב מעשי, וכך אפוא לא הצטיירה במלואה הסתירה בין עמדות-המוצא היהודית והערבית. אך סתירה זו היתה קיימת. ההנהגה הציונית חתרה להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. אם נועדה לקום פדרציה ערבית, שאפה הדיפלומאטיה הציונית לנצל סיטואציה זו על מנת לכוון את שאיפותיה של הלאומיות הערבית לאפיקים שירחיקו אותה מארץ-ישראל. אולם הלאומנים הערבים ראו את ארץ-ישראל כישות ערבית, ודאי כחלק מסוריה-רבתי. קצתם של המנהיגים הערבים לא ראו טעם לעורר התנגדות ציונית לתוכניות-איחוד ערביות בשלב מוקדם, קצתם אולי סברו שניתן להגיע להסדר עם הנהגת היישוב שיענה לחלק משאיפותיהם, אך גם אם היו מנהיגים ערבים, ששחרו הסדר בין פדרציה ערבית או סוריה-רבתי לבין היישוב היהודי בארץ-ישראל, לא היה בכך כדי להבטיח התגברות על שלושה מכשולים חשובים: (א) שותרי-ההסדר האפשריים נמצאו במיעוט מול הדוגלים באי-יחוד על אופיה הערבי של ארץ-ישראל; (ב) שאלת הפדרציה הערבית וסוריה-רבתי היתה נושא במאבק התריף, שכבר התנהל בתוך המערכת המתהווה של היחסים הבינעורביים. מאבקים מעין אלה מחזקים מגמות ראדיקאליות ומחלישים מגמות של פשרה והסדר; (ג) הסדר המבוסס על הכרה הדדית בפדרציה ערבית ובזכויותיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל חייב מידה רבה של אמון הדדי; זו לא היתה קיימת.

בין תוכניות אלו לבין רעיון סוריה-רבתי, שהופץ מדמשק בשנים 1974–1977, אין קשר ישיר. ההנהגה המדינית בדמשק בשנות השלושים והארבעים היתה אך בחזקת משתתף פאסיבי בתוכניות שניזומו מחוץ לגבולות המדינה הסורית. בין שתי תקופות אלו אין גם רציפות, שכן בין שנות הארבעים לשנות השבעים היה רעיון סוריה-רבתי חבוי ורדום. רק באמצע שנות השבעים החליטה ההנהגה הסורית להחיות את הרעיון והתוכנית, אם כתוכנית-פעולה ואם כניסיון לגייס לגיטימציה רעיונית למדיניות-חוץ אפספאנסיוניסטית. דעיכתם ולידתם המחודשת של רעיונות ותפיסות היסטוריים היא סוגיה מרתקת בפני עצמה. נראה כי במקרה שלפנינו חברו סיטואציה גיאופוליטית, חוסר גיבושן של כמה ממדינות האיזור ושיקולי תועלת פוליטית על מנת לעורר מחדש את שאלת הזיקה בין רעיון סוריה-רבתי ובעיית ארץ-ישראל, ולהוסיף בכך גלגול חדש למוטיב קבוע בתולדות הסדר הפורה מאז גמר מלחמת-העולם הראשונה.

21 אילת (לעיל, הערה 15), עמ' 422–429.

22 ארכיון ציוני מרכזי, תיק S/25–3500, דו"ח מיום 31 במארס 1940.

סוריה־רבתי: רצון ויכולת

משה מעוז

בראש־וראשונה יש לציין את השורשים ההיסטוריים של רעיון סוריה הגדולה. התפיסה הגיאופוליטית של סוריה הגדולה, או 'בר אל־שאם' (ארץ סוריה) כבר מופיעה בתקופות הממלוכית והעות'מאנית ואולי גם לפני כן. ניתן לשער כי השלטון של אבראהים באשא בסוריה וארץ־ישראל—שהיו תחת מינהל אחד בתקופה 1832–1840—תרם במידה מסוימת לחיזוק התפיסה של יחידה גיאוגראפית־מדינית אחת ב'סוריה הטבעית', וזאת למרות החלוקה ל'איאלתים' ('ולאיתים'), שהיתה קיימת במשך כל התקופה העות'מאנית.

במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ניתנת הגדרה בכתב של 'סוריה הגדולה' מאת נציג של חבורת אינטלקטואלים נוצרים, בראשותו של בטרס בסתאני, שהגו אותה עת את הרעיון של מולדת ('וטן') סורית, במסגרת האימפריה העות'מאנית. אחד מאנשי החוג, ח'ליל אל־ח'ורי, הגדיר ב־1866 בעיתון 'חדיקת אל־אח'באר' את גבולות סוריה כדלקמן: מן הפרת במזרח עד הים התיכון במערב, וממדבר ערב בדרום ועד אנאטוליה בצפון.¹ תפיסה זו מצאה אחר־כך את מקומה בתנועה הלאומית הערבית־מוסלמית, וכן בתנועה הסורית־לאומית של אנטון סעאדה.

בהקשר לזה הערה שנייה, שעניינה בנוסף למימד הגיאוגראפי שדיברתי עליו זה עתה, הוא המימד הרעיוני. שמענו בהרצאה התייחסות ערבית למדינה ה'דימוקראטית־חילונית'. ובכן, גם שורשיו של רעיון זה נעוצים במחצית המאה התשע־עשרה, שוב בקרב אותו חוג רעיוני נוצרי של בסתאני וחבריו. אכן הם כבר הגו את רעיון הקהיליה הסורית העל־דתית חילונית. תפיסה זו התפתחה על רקע טבח דמשק של המוסלמים בנוצרים ב־1860. קבוצת משכילים נוצרים הגיעה אז למסקנה, שהבסיס הדתי הוא בסיס הרסני לחיים משותפים ויש צורך ליצור בסיס לא־דתי ועל־דתי לתושבי האיזור, כשהמכנה המשותף היא ההזדהות עם המולדת הסורית. הם דיברו על מולדת סורית, שבה יהיו שותפים מוסלמים, נוצרים ויהודים. רעיון זה אימץ אחר־כך פייצל, בעת ששלט בסוריה בסיסמה המפורסמת: 'הדת לאללה, והמולדת לכולם'. אף הקונגרס הסורי טען ב־1920, שהוא מייצג את האוכלוסייה המוסלמית הנוצרית והיהודית כאחד.

הרעיון של סוריה הגדולה הוא, כמובן, לא הרעיון היחיד שצמח מסוריה. סוריה ידועה כמולדת של אידיאות מרחביות. האידיאולוגיה של הלאומיות הפאן־ערבית נבטה אף היא בסוריה, וגם התפיסה האנטי־צינונית שורשיה בסוריה כמידה ניכרת, וכמובן הסוציאליזם הערבי של הבעת'—מקורו גם כן בסוריה.

1 ראה: M. Ma'oz, 'Attempts at creating a political community in Modern Syria', *Middle East Journal*, Autumn, 1972, p. 391

אחת הבעיות הפסיכולוגיות של סוריה שהיא מייצרת ומייצאת רעיונות, אבל אין בכוחה להגשים; והדבר נכון גם לגבי רעיון סוריה הגדולה. סוריה לא יכלה להגשים רעיון זה במשך עשרות שנים בשל המיבנה הפוליטי הרעוע, חוסר היציבות המדינית, היעדר מרכז שלטוני אחד, וכן מחמת קיטובים עדתיים וחברתיים שלא כאן המקום לפרטם. לא היה לה לסוריה, עד לזמן האחרון, הבסיס המדיני, היציבות השלטונית, העוצמה הצבאית, היכולת הכלכלית ואפילו הרמה התרבותית, כדי להשפיע, לבצע ולקדם באופן פעיל יותר את יישום הרעיונות שצמחו בקרבה.

ואכן, הרעיונות שצמחו בסוריה פותחו וקודמו, כידוע, על-ידי אחרים. כך, למשל, תוכניתו של עבדאללה לאיחוד סוריה הגדולה, לא יצאה מסוריה בעלת העבר המפואר של בית אומאיה ושל המדינה הערבית הראשונה שזכתה לעצמאות בעת החדשה, אלא מנסיכות מדברית בעבר-הירדן ששאפה 'לספח' את סוריה. יומרתה של עבר-הירדן 'לספח' את סוריה נבעה בין היתר מהיותה מדינה יציבה עם מרכז שלטוני איתן, תחילה האמירות ואחר-כך בית-המלוכה, וכן צבא חזק, דהיינו אותם מרכיבי עוצמה שלא היו בסוריה.

בדור האחרון, ובעיקר מאז עליית הבעת' לשלטון, מתפתחת התופעה של צמצום הפער בין היומרה לבין היכולת בסוריה. היומרה לאיחוד סוריה הגדולה, להנהיג את העולם הערבי וליישם רעיונות סוריים—גוברת והולכת. סוריה היא היום אחת המדינות היציבות בעולם הערבי. זו אמנם דיקטטורה, אבל מיגזרים גדלים והולכים של אוכלוסייה מזדהים עם משטרו של אסד. הצבא הגדול, משוכלל, הכלכלה איתנה, וסוריה מתפתחת לקראת גיבוש קהיליה פוליטית, חברה יציבה. היא גם מפתחת בהנהגת אסד מדיניות ערבית או בין-ערבית דינאמית, ואף המדיניות הבינלאומית של סוריה ראויה לציון.

אל לנו אפוא לזלזל ביכולתה של סוריה לבצע, או לפחות לנסות להגשים, חלק מן הרעיונות שנוצרו אצלה, ובעיקר את הרעיון של סוריה הגדולה. אשר ל'צירוף' לבנון לסוריה, דומה כי תהליך זה פועל לנגד עינינו, וסבור אני שהתהליך יסתיים בהשתלטות סורית על לבנון, אלא אם כן יפעלו גורמים חזקים לשיבוש מהלך זה. קיימת גם אפשרות של הקמת איחוד פדרטיבי בין סוריה וירדן, וברי כי באיחוד כזה תהיה לדמשק מעמד עדיף.

ברם, כדי לאזן את התמונה צריך לראות גם את הקשיים שעומדים בפני דמשק בתהליך הגשמתו של רעיון סוריה הגדולה. ראשית, משטרו היציב של חוסין ומידת התחכום של מדיניות-החוץ הירדנית עלולים לשמש מכשול קשה לסוריה. בעיה שנייה המקשה על סוריה קשורה בעיראק. עיראק היא יריב רציני מאוד לסוריה, לאחר שדיכאה את המרידה הכורדית, ומפתחת את עוצמתה המדינית והצבאית. לעיראק שפע של מקורות חומריים, הנפט, והיא עלולה לשמש יריב חזק מאד לסוריה במאבק על השפעה בסהר הפורה, או אפילו בניסיון להקמת סוריה הגדולה.

ולבסוף, ייתכן אפילו שתהליך ההשתלטות הסורית על לבנון ייתקל בקשיים גדולים מצד בני-לבנון עצמם: הרגש הלאומי הכלל-לבנוני, או המארוני-לבנוני, עשוי להתחזק כתגובה להשתלטות דמשק ולעורר תנועת מרי אנטי-סורית. מידת הצלחתה של תנועה כזו תלויה במידה לא-קטנה בסיוע חיצוני, ובמיוחד ישראלי.

סבורני שאם יימצאו גורמים שיצליחו לשבש את מגמת ההשתלטות הסורית על לבנון, תהיה בכך תרומה חשובה לשיבוש התהליך המסוכן מבחינתן של ישראל, לבנון וירדן של הקמת סוריה-רבתי בהנהגת דמשק.

סוריה-רבתי—השתלטות על ארץ-ישראל

אמנון כהן

א

אפתח בשתי הערות.

ראשית, לשורשים ההיסטוריים של המושג סוריה-רבתי. אמנם פרופ' מעוז תיאר אותם, אך נשמט ממנו אחד המרכיבים החשובים, שמקורם קדם בהרבה למאה התשע-עשרה, וכוונתי לבית אומאיה. ממלכת בית אומאיה, שאמנם נזכרה בקשר לירדן, היא כמובן אחד השורשים ההיסטוריים הרחוקים בזמן, אבל משקלם לא פחת כלל במרוצת השנים שחלפו. התפיסה של 'סוריה הגדולה' לא זו בלבד שהיא רווחת בחלל עולמנו מזה שנים רבות, אלא שאחד מיסודותיה החשובים הוא יסוד הגאווה בתוכנית פוליטית זו. בהקשר זה גדול משקלה של מסורת הממלכה האומאית הגדולה, המשגשגת והערבית, אשר סוריה-רבתי היא מרכזה השלטוני והפוליטי.

הערתי האחרת מתייחסת לשיקולים הטאקטיים, שיקולי הכדאיות, שנוכרו בפתח דבריו של פרופ' רבינוביץ: למה כדאי לה לסוריה היום, או מזה שנתיים בקירוב, להעלות מחדש את הרעיון של סוריה-רבתי? בנוסף לשני השיקולים שהועלו כאן, ואשר אני בהחלט מסכים להם, הייתי מציע להעלות עוד מחשבה, עד אספקט אחד, שגם אם לא נאמר במפורש הרי דאי שהוא עשוי להיות כלול במערכת השיקולים הסוריים הסמויים. כוונתי לגליל שלנו. חיזוקה של מסגרת פדרטיבית בין סוריה לבין ירדן (והגדה המערבית בכלל זה, מבחינתה של סוריה) היא עובדה פוליטית חדשה יחסית, שימיה כימי העלאתו-מחדש של רעיון סוריה-רבתי. אך הואיל ורעיון זה אינו מוגבל רק לחלק של ארץ-ישראל המערבית, הריהו מתאים ביותר מבחינה פוליטית-אופרטיבית לנגח את ישראל בנקודת-התורפה ההתיישבותית שלה—בגליל. בשם תוכנית זו יהיה נוח מאוד לסורים במיוחד לפרוט על הנימה של האירידינטיות של הגליל שאיננו יהודי במידה רבה, שהוא ערבי, אל יחידה פוליטית גדולה, אל מדינה ערבית, סוריה-רבתי.

ב

פרופ' רבינוביץ דן בדבריו בצדק באספקט הסורי של הנושא, בפטיש של התוכנית. אני מבקש לייחד תחילה כמה מלים על הסדן שלה. אין כוונתי בדימוי זה לאלה העלולים להיפגע ממנה, המדינה היהודית-הציונית, אלא דווקא לערבים, שהם אחד היעדים האופרטיביים של התוכנית: ערביי הגדה המערבית. מבחינתם של תושבי הגדה המערבית (ואולי לא רק אצלם), נחשבת סוריה מאז 1973 כשומרת הטובה של אינטרס המאבק בישראל, ודימויו של אסד במיוחד הוא כשל גיבור הלאומיות הערבית. כל זה אינו מעוגן בשיקולים ההיסטוריים, הקרובים או הרחוקים יותר, שנמנו כאן היום, אלא בשיקולים אקטואליים, בני-זמננו. הערכה זו נובעת קודם-כל על דרך השלילה, על

הדרך שבה רואים היום הערבים את מצרים לאחר 1973. מצרים, החזקה והגדולה שבארצות ערב וכן נשיאה סאדאת הוצגו על-ידי חלק משופרות-ההתעמולה הערבים כמי שמוותרים על חלק משטחי הכיבוש הישראלי, ואילו אסד הופיע כגיבור, כמי שאיננו מוכן לוותר ליהודים. עד לפני כמה חדשים, ועוד היום הזה, נודעת משמעות רבה להשפעתו של אסד על אש"פ, אשר חלק ממנו מקורב ביותר לסוריה וחלק אחר הן יחידות צבאיות. שהן לאמתו של דבר חלק מהצבא הסורי ('צאעקה'). מבחינת שאיפותיהם של התושכים בגדה המערבית—ואולי גם של ערכים אחרים הגרים ממערב לירדן—מתעוררות כתוצאה מן הדיכורים על הגשמה של סוריה-רבתי חקונות רבות. אף זאת: ההתקרבות בין סוריה לירדן בשנתיים האחרונות העלתה את אסד כמי שעשוי בעתיד הקרוב, או הרחוק, להגיע לכלל שליטה ישירה, הסכם פדרטיבי או קונפדרטיבי, שיכלול את הגדה המערבית. מכאן ששיקולים של כדאיות מחייבים לשמור על זיקה ועל קשר עמו.

מכל הבחינות האלה, דווקא בגלל ההתלהבות הרבה מסוריה ומאסד, היתה הפלישה הסורית ללבנון סיבה למבוכה רבה יותר מאשר התלהבות זו, לאי-בהירות ולאכזבה, שהיו לה ביטויים שונים. פלישה זו יצרה קושי רב במצב שנוצר והיא כיצד ליישב את האהדה לאסד, שבסופו של דבר מכה הוא באחים ערביים, שהם חלק של תוכנית סוריה-רבתי או אלה העתידים לשאת אותה על גבם, בין אם הם נמצאים בלבנון כפלשתינאים ובין שאינם פלשתינאים.

לסיכומה של הנקודה הראשונה יש לומר, שהדברים על סוריה-רבתי, או כפי שהם קוראים לכך סוריה הגדולה או סוריה הדרומית, נפלו על אוזניים קשובות, אותן אחיניים ערביות שרצו לשמוע זאת, ואשר בעליהן ראו בכך התגשמות או סיכוי להתגשמות של הרבה דברים שהם בבחינת הרהורי-לב. לשון אחר: הסיסמה הזאת מצאה חן, מצאה לה ביטוי והד רב משיקולים קוניונקטוראליים. ואם כך הדבר, הרי חוזרים אנו בעצם לתחילת הדברים של פרופ' רבינוביץ, כאשר גם בשנים 1918-1921, כשסוריה הדרומית היתה הפריסמה שדרכה ראו את ארץ-ישראל בתנועה הלאומית הפלשתינאית, גם אז פרטו על נימה זו משיקולים קוניונקטוראליים ולא מתפיסות אידיאולוגיות עמוקות.

נקודה שנייה היא התקופה. התקופה שאנחנו מדברים עליה היא בעיקר התקופה שבין שתי מלחמות-העולם, שבה השיגו המדינות הערביות את עצמאותן, בדרגות שונות, בקצב שונה ובאינטנסיביות שונה. המלה עצמאות טעונה כמובן הסברים שמקומם לא יכירם בהקשר זה, שכן פעמים שמידת העצמאות היתה מצומצמת ביותר, ולאמתו של דבר התקופה שבין שתי המלחמות התאפיינה במאבק להשגת עצמאות מלאה יותר. ואכן במסגרת מאבק זה יש גם לראות את התוכנית הזאת של סוריה-רבתי. הדברים ישימים גם מבחינת סוריה וגם מבחינתן של ארצות נוספות, ובעיקר סעודיה ומצרים. בעצם, סוריה-רבתי פירושו של דבר השתלטות סורית על ארץ-ישראל, על המפעל הציוני וכיו"ב. זהו היעד הפוליטי הקשה מכולם אבל המפתה ביותר. מובן שיש אלמנטים נוספים: לבנון, עבר-הירדן, אולם הלזו היא ארץ-ישראל. ארץ-ישראל בתקופה של בין שתי המלחמות היתה יעד לא רק לסוריה-רבתי או לירדן או לעיראק, כפי שנאמר, אלא גם לארצות אחרות, שהחשובות כמובן הן סעודיה ומצרים. סעודיה בשנות השלושים השתעשעה ברעיון, שממלכתו של המלך אבן-סעוד תשתרע על שטח רחב יותר שיכלול גם את סוריה, את ירדן וארץ-ישראל, מעין סעודיה-רבתי. מצד אחר, מצרים היא שמתחילה בתקופה זו שבין שתי המלחמות לגלות עניין גדל והולך בארץ-ישראל. התעניינות מצרית זו חל בה מהפך גדול הרבה יותר מזה שבסוריה. אם לא

נחשיב את השתתפותו של אחמד לוטפי א-סיד בטכס הפתיחה של האוניברסיטה העברית ב־1925, שגם בה ניתן לראות התעניינות, אם כי משיקולים אחרים, הרי מצרים התחילה לגלות עניין בארץ־ישראל בתחום הפוליטי למן שנת 1929, לאחר מאורעות הכותל, ואחר כך בעיקר בשנים 1935/36. תחילה היו אלה בעיקר החוגים האפוזיציוניים המצריים (בדומה למה שאירע גם בסוריה באותו זמן, כאשר לא ה'כותלה' הסורית אלא שהבנדר הוא שהירבה להתעניין בגורל ארץ־ישראל), לא הוּפד המצרי שהיה או בשלטון, אלא דווקא הליברלים הקונסטיטוציוניים כששימשו באפוזיציה, ואחרים. תנופה ניכרת ניתנה להתעניינות זו מצד 'האחים המוסלמים', בעלי המטען הדתי של ההתעוררות לטובת ארץ־ישראל בכלל (המוטיב הדתי הזה חשוב, כמובן, לא רק במצרים). הריאקציה לתנועות של שנות העשרים במצרים, שעיקרן הסתגרות מצרית, מגמה של פרעוניות, מצאה את ביטוייה בנכונות לפתיחות רחבה יותר כלפי העולם הערבי, ובין השאר בזיקה גדלה והולכת לארץ־ישראל ולנעשה בה. לשון אחר: בתקופה שבין שתי המלחמות יש לראות את התוכנית של סוריה־רבתי בקונטקסט רחב יותר של התעניינות. מדינות ערביות שונות, ולא רק סוריה, ירדן ועיראק, גילו עניין בארץ־ישראל, עניין שלא פסק מאז אלא גבר והלך עד לימינו אלה.

ג

לגבי סוריה עצמה מוצא אני לנכון להדגיש את הדברים הבאים, שאינם עומדים בניגוד לקביעותיו של פרופ' רבינוביץ: השינויים הרבים בתוך סוריה עצמה, כמו גם בארצות ערביות אחרות, הביאו גם לשינויים באינטנסיביות של ההתייחסות לנושא של סוריה־רבתי, אם על־ידי הממשלה או החוגים השליטים (אם נכון להשתמש בשם־תואר זה בקשר להנהגתה של סוריה דאז) ואם על־ידי גורמים פורשים מהם, כדוגמת שכיב ארסלאן או שהבנדר. השינויים הללו נבעו בעיקר מן התמורות בהתפתחויות הפוליטיות בסוריה עצמה, כזיקה בין סוריה לבין צרפת בשנות העשרים, בשנות השלושים, ובוודאי לאחר 1936. גם בסוריה עלתה וירדה ההתייחסות לנושא של סוריה־רבתי או סוריה הדרומית, כתוצאה מן ההתייחסות לבעיות פנימיות סוריות, שהיו חשובות הרבה יותר מבחינתם של הסורים. מעניין לקרוא כאן ציטאטה, שמצאתי בזכרונותיו של ח'אלד אל עזם, שהיה אחת הדמויות המרכזיות בפוליטיקה הסורית עד סוף שנות החמישים. באחד המקומות הוא מתאר את הקמת המפלגה הסוציאליסטית (אל־חזב אל־אשתראכ'י) של אכרם חוראני, זו שהיתה אחר־כך אחד משני המרכיבים של מפלגת הבעת' ששלטת היום בסוריה.¹ וכך אומר ח'אלד אל עזם על שנות הארבעים, כאשר חוראני הרכיב את המפלגה הזאת והתבסס, כידוע, בעיקר על קציני־צבא, תלמידים ופלאחים: אין זה פלא שחוראני הצליח להטות אליו את לב שלושת היסודות האלה, בהבטיחו את אשר לא היה ברשותו ובהעניקו את אשר לא היה שייך לו, קרי: דרגות ושלטון לקצינים, פלסטין ואבנגארדיות לתלמידים ואדמות לפלחים. ובכן חוראני הבטיח לכל אחד מה שלא היה לו וגם מה שלא יכול היה לתת. חשוב לענייננו שאת פלסטין הוא הבטיח לפחות נבונים מבחינה פוליטית וגם לפחות בשלים מבחינת הגיל, כלומר: התלמידים. אמנם לא היה בידו להעניקה להם, אך הדבר מעניין ורלבאנטי לענייננו, שכן עולה מכך חשיבותו הרבה של המושג לציבור, אם כי רק לציבור הצעיר והנלהב. המבוגרים יותר רצו במטרות אחרות, ובשבילם לא היתה פלסטין בשנות

1 זכרונות ח'אלד אל עזם, ביירות 1973, ג, עמ' 38.

השלושים והארבעים יעד פוליטי חשוב-במעלה. כשאנו שומעים היום על ההתלהבות הרבה שבה מקדמים בדמשק את העניין הפלשתינאי, כדאי לזכור שלא תמיד היו כך הדברים, אף כי, כמובן, רמת-ההתעניינות הסורית בנעשה בארץ-ישראל היתה גבוהה פי כמה מזו של מצרים דאז. אולם לא זו בלבד שתוכנית סוריה-רבתי נולדה בסוריה והתפתחה בסוריה במידה רבה, אלא היא גם התמידה בה יותר מבמקומות אחרים, עד עצם השנים האחרונות. שלא כמדינות האחרות ממשיך נושא זה להעסיק את סוריה, גם אם תחייתו לאתרונה אירעה לאחר תקופה ארוכה של קיפאון. ואולם השאלה העיקרית היא: מה מקור חיוניותה וקיומה של התוכנית בסוריה יותר מאשר בארצות אחרות? אם נוציא, אולי, מכלל חשבון זה את ירדן, שסיפחה לאחר 1948 את הגדה המערבית ובכך עשתה צעד בכיוון הקמת מדינה גדולה אחת, הרעיון של סוריה-רבתי הרי התמיד בעיקר בסוריה, והסיבה לכך נעוצה בעיקר בעצם טבעה וטיבה של מדינה זו. מבחינתה של כל אחת מן הארצות הערביות האחרות, פירושו של הגשמת הרעיון הזה יתר-כוח פוליטי: ירדן, עיראק, סעודיה, או אף מצרים, יהיו גדולות יותר ולכן גם חזקות יותר אם תסופת להן ארץ-ישראל. הדבר נכון, כמובן, גם מבחינת סוריה, אלא שהגשמתה של תוכנית סוריה-רבתי, גדולה או מצומצמת יותר, פירושו של דבר שינוי בסטטוס של סוריה בעולם הערבי. לשון אחר: השינוי יהיה לא רק כמותי, אלא כמעט איכותי. ממעמד של מדינה קטנה, התלויה במידה מכרעת בעיראק או במצרים בשלושים השנים האחרונות, או בברית-המועצות בשנים האחרונות ממש, תעבור סוריה למעמד של מדינה שלה מרכזיות בפני עצמה. אם תתגשם תוכנית זו יהיו לסוריה טריטוריה גדולה יותר, אוכלוסייה רבה יותר, כלכלה חזקה יותר, וכיו"ב, ומכל זה ייקבע בסופו של דבר מקום מרכזי בעולם הערבי, שיעמד, אולי, בתחרות עם מצרים על מעמד הבכורה. מבחינה אינהרנטית, תוכנית זו לגבי סוריה חשובה הרבה יותר מאשר לגבי מדינות-ערב האחרות.

ונקודה אחרונה, יש ניגוד פנימי בסיסי בין תוכנית זו של סוריה-רבתי ובין המגמה הכללית של פאן-ערביות, כפי שהיא שלטת בעולם הערבי של ימינו. ההבדל הוא קדם-כל הבדל שבהיקף: תוכנית סוריה-רבתי, יומרנית ככל שתהיה, אינה מכסה אלא חלק מן הטריטוריה של הארצות הערביות. מצרים וארצות ערביות אחרות נכנסות במסגרת התפיסה הפאן-ערבית, בעוד מסגרת סוריה-רבתי משאירה אותן בחוץ. בהבדל זה שאינו היחיד, אך הוא ההבדל העיקרי, נעוצה, אולי, החשובה לשאלה: למה לא הצליחה תוכנית זו, תוכנית סוריה-רבתי, לזכות לתמיכה ממשלתית או לאהדה ציבורית ברוב הארצות הערביות. אינני מדבר על סיסמאות פוליטיות קוניונקטוראליות, אלא על כך שהתוכנית לא הצליחה לעורר הד של ממש, משום שבסופו של דבר פירושה לא רק התנגדות לרעיון הציוני (עם כל החשיבות שבהתנגדות זו), אלא היא טומנת בחובה גם ניגוד פנימי בסיסי בינה לבין הפאן-ערביות. ראיית סוריה-רבתי כשלב לקראת מדינה ערבית גדולה היא תפיסה מאוחרת, שנועדה בדיעבד לסבר את אוזנם של אבירי הפאן-ערביות. מעניין לציין שהמפלגה של אנטון סעאדה, המפלגה הסורית הלאומית, מאמצת בחמש השנים האחרונות תפיסה דומה, כדי ליישב את הפירכה העקרונית הזאת. הרי ביסודה דגלה מפלגה זו בהגשמת נוסחה מורחבת של סוריה-רבתי והתעלמה במפורש מן המרכיב הערבי ומן האידיאולוגיה הפאן-ערבית, אלא שבכוח המציאות נאלצה להגמיש את עקרונותיה היסודיים ולהציע פתרון משלה לבעיה: כיצד להיות לאומני ערבי, ובכל זאת להמשיך ולהחזיק בתפיסה של לאומיות סורית לפי המסורת של אנטון סעאדה. הפתרון שמצאו הוא הטענה, שהאזורים (אל אקלימיה) והספאראטיום שלהם אינם אלא

שלב לקראת מסגרת רחבה יותר, פאן־ערבית.² אלה הם, כמובן, תרתי דסתרי, אך הרוצה בהמשך קיום פוליטי למפלגה זו בסוריה או לבנון של ימינו רואה עצמו נאלץ לטשטש — מכל מקום במונחי זמן ועיקרון — את גבולותיה של סוריה־רבתי ולהכניסם למסגרת הרחבה יותר. זוהי הסיבה העיקרית שבגללה לא הצליחה תוכנית סוריה־רבתי: היא מנוגדת בבסיסה לתוכנית הפאן־ערביות ולרעיון הפאן־ערביות, המרחף בעולם הערבי מזה שנים רבות ואשר נעשה הרעיון המרכזי בו, בין אם בדמות הבעת', בין אם בדמות הנאצריות או בכל דמות אחרת. רעיון סוריה־רבתי נדון מראש לכשלון לא רק משום שלא נלוו אליו תוכניות רציניות למימוש, אלא משום שביסודו של דבר הוא עמד בניגוד לחלום, שמבחינה ערבית היה רחב יותר, גדול יותר ומעורר ציפיות רבות. כל עוד לא התיימש העולם הערבי מן הכדאיות והסיכוי להגשים את האחדות הערבית הכוללת, שמור עדיין מקום מרכזי למצרים ולסעודיה, ולכן נדחקה סוריה ותוכניתה הספציפיות לדרגת שנייה־במעלה. אולם עצם העובדה, שהתוכנית של סוריה־רבתי ממשיכה לנסר בחלל העולם הערבי זמן כה רב, עדות היא לכך, שיש בה ביטוי ליותר משיקול קוניונקטוראלי של מדינאי זה או זה, וגם לאחר בלוחה אפשר שתהיה לה עדנה פוליטית.

2 מאלפים מאוד הם הדברים שהתפרסמו בעניין זה עליידי אנצאם רעד בקובץ 'הכוחות הפוליטיים בלבנון' ('אל־קוא אל־סיאסיה פי לבנאן'), ביירות 1970, עמ' 313-340.

דברי סיכום

אליהו אילת

תוכנית סוריה-רבתי היא אחד הנושאים, שככל שאחה מנסה להסבירו מתרבות שאלות-לוואי שונות: היסטוריות, גיאוגראפיות, כלכליות, חברתיות, מדיניות, ויש להן השלכות על החברה הערבית בת־זמננו. ברם לציבור שלנו נודע לנושא זה לא רק ערך עיוני, אלא גם חשיבות בטחונית ומדינית, וזו לא ירדה למעשה מן הפרק מתחילת המפעל הציוני בארץ-ישראל.

ויורשה-נא לי לשלב כאן בדברי כמה פרטים אישיים הכרוכים בנושא.

יותר משלוש שנים שהיתי בביירות כתלמיד באוניברסיטה האמריקאית בעיר זו וככתב באותו זמן של סוכנות רויטר בסוריה ובלבנון. בקשר לעבודתי העיתונאית הייתי מבקר לעתים קרובות בדמשק. בביקורי הייתי נפגש עם נציגי השלטון הסורי והצרפתי, וגם עם מנהיגים לאומיים מקרב הפלגים השונים שבמחנה הלאומי, ואחר-כך—עם מנהיגי 'הגוש הלאומי' הסורי. לא קשה היה עלי להכיר בשיחות שלי עם מנהיגים אלה את הטראומה של התקופה המפוארת בתולדות העיר דמשק, והימים שהיתה אחד המרכזים הרוחניים החשובים בעולם הערבי ומולדת התנועה הלאומית הערבית בשנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה. אל נשכח שדמשק היא אואזיס, מעין אי שפיתח בקרבו תכונות של התנסות ומסורת, כמרכז שבו תקעו במהלך הדורות מלכים וחליפים את יתדם כמושלים וכשולטים על שטחים קרובים ורחוקים מדמשק בירתם. המדינה הסורית לא שינתה דבר במסורת ובהשקפות ראשיה ומנהיגיה של דמשק. אמנם שלא כבימי האומאיים צומצם טווח השאיפות הגיאוגראפיות של דמשק, וסוריה הפכה לאיזור בה ראתה דמשק את עצמה כבירתה ההיסטורית. אך מבחינה ערבית ראו אנשי דמשק את עצמם כמבטאים ומייצגים את ה'ערביות' בצורה ובתוכן שלשום עיר או ארץ ערבית לא ניתן להתחרות בה. כאן הונח גם היסוד למסקנות מדיניות לגבי תפקידה של דמשק בזירה הערבית-הלאומית.

בתקופת שהותי בסוריה ובלבנון נוכחתי לדעת מה גדול, למשל, ההבדל בין דמשק וחלב, ועמדותי על היריבות המתמדת שהיתה קיימת בין שתי הערים. אינני בטוח אם יריבות זו אינה קיימת גם היום; לא רק קנאת שתי ערים השונות כל-כך מבחינת תולדותן ומקומן בהיסטוריה של האיזור, אלא גם מבחינת תפיסת-העולם הסורית של כל אחת מהן, כיצד כל אחת מהן מפרשת את המונח של סוריה בזמננו. אכן, הרעיון של סוריה-רבתי ניזון לא מעט מרגש-הנחיתות של הטראומה ההיסטורית, שהפכה לתסביך של עליונות בעולם הערבי וסללה את הדרך לתוקפנות מדינית.

חושבני, שכמו בעבר כן היום: הסכנות הצפויות לישראל, לעצמאותנו המדינית ולזכותנו לחיים לאומיים בלתי-תלויים מגורם מבחוץ, הן בצפון ולא בדרום מולדתנו. גם כשהיו למצרים שאיפות להתפשטות טריטוריאלית, כבימי מוחמד עלי, לא הצטיינו המצרים מעולם בכשרון קולוניאטורי

בעל יציבות. אנו יודעים מה שקרה בארץ־ישראל בשמונה השנים של שלטון המצרים במאה שעברה (בין 1832 עד 1840), וכל הנסיונות שעשו בחצי־האי ערב ובאפריקה. מצרים השוכנת על גדות הנילוס פיתחה במשך דורות שיטות־חקלאות משלה, והפלת המצרי הוא פריין של אותן שיטות, שלא תאמו את המציאות שמצאו בארץ־ישראל ובארצות אחרות שכבש צבאם. בשעת סכנה יגנו המצרים על ארצם במסירות ונאמנות, אך ספק אם צבא מצרים יגלה אותה מסירות כצבא כיבוש והתפשטות של מדינתם.

לא כן הסורים. דומני שהמשטר הבעתי הנוכחי בסוריה והעומד בראש המדינה הסורית—חאפז אל־אסד—שואפים להעלאת מרכזה של דמשק ויוקרתה בעולם הערבי יותר מקודמיהם. מטרתם לפגוע ככל שיינתן להם הדבר בערכה של עיראק ולהפחית בחשיבותה והשפעתה של מצרים בעולם הערבי. התוכנית של סוריה רבתי עשויה לשמש מנוף להשגת מטרות אלו. אילו היה עולה בידי אסד להשתלט לא רק על הלבנון, אלא גם על ירדן וארץ־ישראל, לא היה מחזיר לדמשק את הזוהר והפאר של ימי האומיים, אך מקומו בעולם הערבי היה מעמידו בפסגה שרק עבד אל־נאצר הצליח לרכוש לעצמו בתקופה מסוימת של חייו. אל נולול בסכנה זו ונעקוב בתשומת־לב יתרה אחר הנעשה בצפון ארצנו.

ירושלים בנקודת של 2 בנובמבר 1917, יום הצהרת בלפור. צולם על-ידי לוט. חולצהאוזן-שטיינקראוז מהטיסת האווירית הגרמנית 303, בשבוע הראשון לפעולתה בארץ